

СВІТ НА ПОРОЗІ ХХІ СТОЛІТТЯ

П'єр АСНЕР

ДВАДЦЯТЕ СТОЛІТТЯ, ВІЙНА ТА МИР

— Як ви гадаєте, чи означає падіння Берлінської стіни кінець ХХ століття?

— Безумовно, це кінець століття, що позначене двома величезними світовими війнами і досвідом двох тоталітарних режимів. У ньому відбулися зіткнення світового рівня, позначені не тільки ідеологічними, але й збройними конфліктами. У 1914 році людство дійсно вийшло з відносно вузької та передбачуваної сфери дипломатії та війни. Але через те, що Раймон Арон називав «технічним сюрпризом», раптом одразу впало у тотальну війну та тоталітаризм. Від Сараєво аж до Берлінської стіни співвідношення світових сил все ще мало подвійну характеристику: універсальну під кутом зору ідей, і потенційно глобальну з огляду на поле дій. Така специфіка впливала навіть тоді, коли зіткнення набирало різних форм: інтенсивної чи холодної війни, потрійного чи двостороннього суперництва. Держави добре відчували, що більше не йдеться про класичну дипломатію. Натомість виринуло питання про долю режимів та долю людства. З іншого боку, прийшло усвідомлення, що всі внутрішні справи є залежними від цього світового зіткнення.

Після падіння Берлінської стіни знову виринають ті питання, які посували за лаштунки протягом ХХ століття. Чи завдяки економіці та торгівлі не йдемо ми до стану загального миру, коли війна відійде до минулого; та навпаки, чи не повертаємося ми до за давненого конфлікту націй? У XVIII та XIX століттях вважали, що торгівля, а за нею промислове та наукове суспільство, в марксистському уявленні — революція, зроблять війни пройденим етапом. З другого боку, був Ніцше, який проголосив, що ХХ століття буде століттям війн за світове панування в ім'я філософських принципів.

Повертаючись до першої точки зору, треба нагадати, що ще напередодні 1914 року існувала думка, що війни більше не може бути: вона була б нерозумною у світі, де території вже не є головним чинником багатства, оскільки світ став взаємозалежним. Пригадайте «Велику ілюзію» Нормана Анжела. Отже, англієць Брейлсфорд міг напи-

сати у липні 1914 року: «В Європі епоха загарбань відійшла, за винятком Балкан, і, можливо, Австрійської та Російської імперій. Однак цілком вірогідно, що без огляду на той чи інший політичний режим кордони наших національних держав остаточно встановлено». Після «сюрпризу» 1914—1918 років знову настав період ейфорії, пов'язаний з утворенням Ліги Націй. Цей період тривав кілька років і закінчився із посиленням Німеччини, конфліктами в Ефіопії, Іспанії та т.п. Після другої світової війни була коротка хвилина оптимізму — з 1945 по 1947 рік — у зв'язку з появою ООН, американо-російським альянсом, позицією Рузвельта. Однак дуже скоро після другої світової війни настала холодна війна, постав дивний феномен, який один історик назвав «тривалим миром». За його словами, у Версалі держави спробували на основі самовизначення створити «справедливий» світ», що обернувся катастрофою. Натомість одразу після другої світової війни відбувся черговий розподіл світу, конфлікт через розділ Німеччини та Берліну з тоталітаризмом. Цей несправедливий світ видавався йому міцнішим за Версальський мир. Але, як і у випадку міркувань напередодні 1914 року, цей аналіз було запропоновано напередодні падіння повоєнного ладу.

Як би там не було, але сьогодні ми знову опинились у тій самій ситуації, що й 1815-го року після Французької революції, або 1918-го року після першої світової війни, але вже з порожніми руками. Ми знаємо, що Меттерніх обстоював принцип необхідності відновлення династичної легітимності, а Вільсон до того ж обстоював принцип самовизначення. Однак обидва ці принципи не спрацювали, і невідомо, що саме мало б заступити їх. Ми більше не можемо скористатися засобами Меттерніха або Вільсона для встановлення порядку, шматуючи держави та роздаючи їх частинами одним чи іншим.

Дивно, але впродовж останніх трьох-чотирьох років ми, здається, повторили весь цикл XX століття або, принаймні, період між двома війнами. Ми мали період ейфорії з ідеєю колективної безпеки, новою роллю ООН, згодою між супердержавами, що змушувала поважати такі уроки, як війна у Перській затоці: спочатку ідея «кінця історії» Фукуями, потім думка про «новий світовий устрій», яка виникла рік чи два по тому. Але нині, у зв'язку з подіями в Югославії, ця фаза добігла кінця, і знову виринув страх, що може статися конфлікт між націями.

Якщо XX століття було століттям боротьби за світове панування, то тепер ми нібито опинилися у всесвіті, який водночас є і універсальнішим і фрагментарнішим. Дійсно, більше немає великих ідео-

логій, якщо не зважати на ісламський фундаменталізм. Останньому, щоправда, не варто надавати того метафізичного та онтологічного значення, яке дехто схильний йому приписувати. Але з появою комп'ютерів, факсів, телебачення, усіх цих засобів комунікації у реальному часі люди відчують, як ніколи перед тим, що живуть на одній планеті. Існує також певний лицемірний консенсус з приводу ліберальної демократії. І, звичайно, є різновид «кінця історії», якщо волієте так називати ту обставину, що більше не постає нових великих принципів. Але, з іншого боку, ми перебуваємо у світі більш фрагментаризованому. Під час холодної війни був універсальний ключ до розуміння усіх конфліктів, а сьогодні, коли все позначене взаємозалежністю, є одна частина світу, де війна повністю зникла з обрії, і друга частина, де панує щось на зразок загальної анархії з племенами та озброєними бандами. І нарешті ще одна, як в Азії, де знову об'явилися держави, що зростають і долучаються до гонки озброєнь. Отже, ми водночас знаходимося у світі, спільному для всіх, але й у світі, де змішалися досить відмінні системи логіки, до яких ми вже не маємо спільних ключей. І це дає нам підстави заявити, що в певному сенсі ХХ століття скінчилося.

— Але коли розпочинається ХХ століття? Чи не існують фактично два початки ХХ століття: війна 1914 року, з одного боку, і війна 1945 року — з другого боку, з біполярним та ідеологічним світом, котрий її зродив? По суті, чи війна 1914 року не належить до ХІХ століття?

— У цьому питанні я погоджуюся з працею Раймона Арона «Ланцюг війн»: усе завалилося під час війни 1914 року. Ця війна розпочалася з падінням дипломатичної системи ХІХ століття та з якогось непередбачуваного зціплення подій, «технічних сюрпризів». Це призвело до мілітаризації економіки та окремих держав. Потім настав крах деяких із них. Потім була революція 1917 року і, нарешті, тоталітарні режими як породження цієї революції, з ідеологічними пристрастями, що живили їх. За таких обставин постав різновид діалектики між військовим фактором, суспільним фактором та фактором ідеологічним; і така діалектика спричинилася до того, що у серпні 1914 року тривало ще ХІХ століття, а з 1917 року розпочалося ХХ століття.

— Яким би могло бути ХХ століття, якби не те, що відбулося 1917 року?

Безумовно, ХХ століття без комунізму виглядало б зовсім інакше. Але я думаю, що не можна віднести до другорядного значення Німеччини та гітлерізму у період між двома війнами. Всупереч думці деяких істориків, наприклад Арно Майера, які розглядають ці явища тільки під кутом зору соціального протесту, світ перестав бути біполярним одразу ж у 1917 році.

На мою думку, дійсно є важливою з'ясована у цьому столітті нестривкість людства. В усіх смислах цього поняття. Тобто, з одного боку, людство могло бути знищене ядерною зброєю, і, з другого боку — домовленості, моральні закони могли бути повністю знесені вибухами здичавіння. Від 1914 року віра у лінійний прогрес демократії, процвітання та мир похитнулася і стало очевидним, що історія може розвиватися у різних напрямках. За думкою Кожева та деяких сучасних авторів, таких як Бешлер або Фукуяма, мова йде тільки про відхилення від еволюції світу, що прямує до «універсальної та однорідної держави», за думкою першого, або до демократії та вільної економіки, згідно з поглядами двох інших, і це думалося у ХІХ столітті. Особисто мені здається, що досвід ХХ століття виявляє абсолютну безпідставність даної точки зору. Звичайно, є певна неунікненність ринку та демократичних цінностей, адже зникло органічне та космологічне в своїй основі традиційне світосприйняття. Проте водночас існує людський та суспільний потенціал, що має більш ніж вибуховий характер. Демократія та ринок, як у випадку Європейської спільноти, чи не є вони *fair weather institutions* (інституціями за умови доброї погоди). Чи не загрожує їм нищівна економічна криза, що зароджується, соціальна, політична або військова криза? Чи не є ці інституції острівцями у світі, який передусім є світом хаосу та волі до влади? Так де ж тенденція і де відступ?

— Так само, як і після 1815 року чи після 1918 року, так і сьогодні є узгоджена позиція щодо легітимності, у даному випадку щодо легітимності демократичної. Але така узгодженість не містить у собі світового політичного ладу, адже останній однаковою мірою виправдовує як гарячі протести на периферії, так і нашу мирну європейську організацію в центрі. У нас немає більше ідеї політичного ладу, який поєднував би авторитет і легітимність, творив територіальний та інституційний устрій. Чи не є криза, яку ми переживаємо, кризою політичного устрою, а саме устрою, що спирається на принцип нації? З одного боку, ми відмовляємося від цього устрою і наближаємось до більш-

менш понаднаціональної Європи. Не акцентуючи на території, Європа поводить ся так, що про неї завжди кажуть просто як про «Європу». Хоча це може бути шість, дванадцять чи більше держав, але виглядає це так, нібито це нічого не міняє. З іншого боку, на периферії земля стає предметом шаленої любові та постає певний різновид територіальної істерії. Чи не стали ми неспроможними порушити політичне питання про територію — проблему, за словами Карла Шмітта, «земного порядку»?

— Ті, хто віднаходять сьогодні державу, суверенітет та думку Карла Шмітта, видаються мені у тій самій ситуації, що й Данте відносно Імперії, тобто в ситуації сови Мінерви, котра вилітає, коли наближаються сутінки.

— Але у випадку Данте зникала форма Імперії і поставала форма «нації», сьогодні ж не помітно жодної форми, що могла б заступити націю.

— Це так. Дехто описує сучасну реальність як систему багатьох щабелів, що перетинають один одного. Вони наводять велике число дійових осіб і, посилаючись на перехідні періоди, як наприклад, у XV та XVI ст., з торговими містами Ганзейського союзу, вбачають у такій ситуації можливості для відкритості, гнучкості, толерантності. Але тут, навпаки, можна побачити причини, що призвели до винаходу сучасної держави. Держави, яка була здатна протистояти релігійним війнам, грабіжницьким бандам, анархії, колишнім страхам, забобонам та ін. Можливо, ми перебуваємо на етапі «нового середньовіччя», але, як я зазначав в одній статті, це Середні віки без папи та без імператора. ООН намагається трохи бути папою, США намагаються де-не-де бути імператором, але вони погано споряджені для виконання такого завдання. Ми перебуваємо в періоді невизначеності, коли не досить сказати «держава», «суверенітет», «політика» для того, щоб відродити всі ці реалії. Але немає іншого принципу, який би заступив їх. І, можливо, мають настати періоди справжньої анархії, громадянської війни, щоб зродити щось інше, як бачиться німцю Хансу-Магнусу Ензенсбергеру. Він говорить про громадянську війну, що буде водночас «глобальною та молекулярною», з неусвідомлюваною, неконтрольованою жорстокістю, що зачепить як міста, так і держави. Тут ми знову стикаємося з полярністю Gemeinschaft-Gesellschaft (суспільство-спільнота). Вважалося, що великі інституції мали відігравати роль посередників, мати певне емоційне навантаження і в той самий час певний бюрократичний раціоналізм; але вони перебу-

вають у кризовому стані. Йдеться не тільки про національні держави, але й про наднаціональні спільноти.

По суті, є дві відмінні проблеми. З одного боку — це проблема нових національних сподівань, що постають разом із падінням імперій (спочатку Оттоманської та Австро-Угорської, потім Радянської). З другого боку, це доля самої національної держави. У першому випадку можна ствердити, що потрясіння, внаслідок яких залило кров'ю колишню Югославію та Кавказ, відбивають ті події, що свого часу вже відбулися у Східній та Центральній Європі, де сьогодні держави встановлені, а кордони між ними усталені. Отже, можна передбачити довгий період братовбивчих війн, загарбань, міграції народів в надії на те, що національні держави набудуть остаточної локалізації. Залишається сподіватися, що це забере менше часу та крові, ніж у ХІХ та ХХ століттях. Залишається дізнатися про межі цього руху: абхазці — це нація? а гагаузи? Чи припустимо думати, що даний рух розвивається без зовнішнього втручання?

Проте залишається ще одна проблема, і вона є спільною для регіонів, що поляризуються в межах певної території. Це замкнення на найближчому, спроба знайти найближчу спільноту, де ми серед своїх, розширену сім'ю. І це тому, що ми відчуваємо, як на нас звідусіль впливають «інші». Одночасність засобів зв'язку викликає насправді дестабілізацію самим фактом своєї відкритості. І чим неминучішим є факт присутності зовнішнього середовища, тим більше стає пошуків ідентичності та спільності. Цю діалектику добре показав Реймон Арон. Чи спроможна національна держава ще відповідати цим прагненням? І навпаки, чи може в основі устрою та політики бути не територіальний принцип? Чи постануть знову територіальні претензії? Чи побачимо ми піднесення нових цезарів чи нових пророків внаслідок вибуху жорстокості та насильства?

Я цього не знаю. Єдине, в чому я переконаний, це те, що пара «ми та інші» не обов'язково має бути парою «друг-ворог» К. Шмітта — визначальною у досвіді людства. Але що міститься у цьому «ми» — нація, територія чи якісь інші категорії, інші групи? Я цього не знаю. Всі ми маємо певні солідарності, бо, як сказав Руссо, друг роду людському не може бути другом нікому. Я, зокрема, особливо вразливий до проблеми біженців, бо сам був біженцем. Мене теж більше непокоять конфлікти на Сході, який до нас ближче, аніж конфлікти у далекому Сомалі. Я не можу сказати, що для мене, космополіта за біографією, саме національна солідарність важливіша. Але, очевидно, цю мою думку не поділяє більшість людей. Питання полягає в тому, щоб

зрозуміти, громадянська чи етнічна національність лежить у підґрунті всього. І це питання виринає знову. Є переплетення лояльностей і водночас більше за всі інші прагнення до ідентичності. Але і на Заході, і в країнах, що постали з імперій, природа ідентичностей не є очевидною. Існують, наприклад, вагання між ідентичністю іракською, арабською та ісламською.

— Якщо дійсно історично відома форма нації вичерпує себе, то ця подія відноситься до світової історії. Якою мірою ця подія підводить нас до нової інтерпретації минулого? Це кінець нації чи кінець певної модифікації нації?

— Останнє питання надзвичайно актуальне. Чи не означає це, що держава — нація, іншими словами, союз влади та бюрократії на одній території, що позначається певним збігом обставин між культурною та політичною єдністю, згідно з визначенням Геллнера, — починає зникати. З цієї точки зору виглядає очевидним, що має місце певний розкол. Звідси відома правда Європейського федералізму, навіть якщо немає справжньої європейської «федерації», бо ані оптимальний рівень, ані рівень життя не однакові в різних областях. Залежно від того, чи йде мова про сільське господарство чи про оборону, можна бути радше каталонцем або іспанцем, представником Європи або Атлантики. Цей новий стан, чи означає він кінець нації? Чи це криза нації громадянської чи нації етнічної? І нація, яка стала «умовною», чи продовжує вона ще бути нацією? Так стоїть питання.

— Чи не змінюється класичне розуміння нації, тобто аналіз нації через принцип тотожності між формою політичною та культурною? Історія нації була історією зближення між політичним суверенітетом, з одного боку, та населенням і економічним устроєм — з іншого. Сьогодні є тільки негативне визначення нації. Люди більше не знають, що вони разом будують, але знають, що вони разом рішуче ненавидять. Так, наприклад, у Югославії мешканці перейшли зі слабого принципу агломерації до сильного принципу диссоціації, але між цими двома рухами немає симетрії.

— Я погоджуюсь із таким аналізом. З приводу культурно-політичної єдності деякі автори, такі як Жан-Марк Фері або Юрген Хабермас та Ернст Геллнер, твердять, що сьогодні потрібно, з одного боку, зберегти культурні спільноти, але, з другого боку — творити велику політичну спільноту. Коли я слухаю подібного роду речі, то пригадую

широковідому історію Айседори Дункан, яка написала Бернарду Шоу, що для покращення людського роду вони мали б народити дитину, яка успадкувала б її красу та його розум. На що Б. Шоу їй відповів: «А що станеться, якщо в дитини буде моя краса та ваш розум?» Я дуже побоююся, що славнозвісні культурні ідентичності нивелюються модернізацією, американізацією, телебаченням, тобто загальною уніформізацією способів життя. Але водночас зсередини цієї універсальності необхідність відокремлення лише зростає. Колись казали, що П'ята республіка постала внаслідок бажання американізуватися, залишаючись при цьому в таборі антиамериканізму. Сьогодні ми йдемо шляхом американізації: винаходимо культурну ідентичність і наголошуємо на ній заради можливості протиставитися іншим. За словами одного англійця XIX століття: «Нація — це група людей, що об'єдналися за допомогою спільної брехні про їхнє походження та відчуття спільної ворожості супроти чужинців». У наш час на перше місце виступає саме ця ворожість, слідом за якою, своєю чергою, починаються пошуки витоків походження.

— Повертаючись до проблеми війни як ключа до розуміння XX століття, чи є ідея «відступу» адекватною для позначення періоду «ядерного миру»?

— Раймон Арон казав про цей період: «Мир є неможливим, війна є невірогідною». У своїй книзі про Клаузевіца він, однак, недооцінює значення ядерної зброї, коли говорить, що й без бомби не сталося б третьої світової війни. Адже досвід двох війн, зміна цінностей та підсвідома еволюція моралі не дозволили б цьому статися. І справді, коли над цим замислитись, то небувалим на розвиненому Заході феноменом виглядає те, що ніхто більше не думає про війну між Францією та Німеччиною за Ельзас-Лотарінгію чи повторне загарбання Норвегією або Данією Швеції. Чи це є ефектом демократії, «обуржуазнення», знецінення територій, сучасного індивідуалізму? Позаяк, щодо цього мислителі XVIII та XIX століть мали рацію. Престиж мундиру та прапору зник так само, як і престиж території: годі подивитись на стриманий ентузіазм угорців щодо Трансильванії або західних німців щодо Східної Німеччини.

Але дане вражаюче та фундаментальне явище ще не становить цілковиту реальність. Повертаючись до формули «мир є неможливим, війна є невірогідною», я скажу, що сьогодні мир став трохи можливішим, тому що вже не існує великого ідеологічного біополярного зіткнення; і війна трохи вірогіднішою, бо світ повернувся до певного

стану анархії, непередбачуваності. Нині ядерний апокаліпсис, коли планета може миттєво вибухнути, очевидно, не такий вірогідний. Однак не виключена можливість дуже великих війн, у тому числі ядерних, що можуть спалахнути внаслідок ескалації локальних війн. Я думаю, що саме період холодної війни, біполярності дав привід до величезного заморожування, величезного відхилення. У розвиненій частині світу відмовилися від ідеї Клаузевіца про війну як інструмент політики. Це був новий, зовсім абстрактний, рівень балансу остраху чи не-війни. Але, з другого боку, це був також нижчий, гідний жалю рівень тероризму, маніпуляцій, опосередкованої війни. Класичний рівень дипломатії та великих війн, властивий європейській історії, незалежно від того, чи йдеться про війни локальні, національні або світові, цей рівень дійсно був винесений за дужки.

Саме тепер це змінюється. Хоча можна поставити перед собою питання, чи повертається світ до великих міждержавних війн чи скоріш до якогось розпорошення, фрагментаризації, що веде до поширення опосередкованого насильства? Питання в тому, щоб зрозуміти, чи вступили ми до постядерного періоду, чи ні. Саме це питання хвилює на даний момент фахівців. Мені здається, що, з одного боку, ядерна зброя існуватиме і матиме велике значення. Але, з другого — перестала працювати ядерна логіка, вкрай формалізована і доведена до максимуму у Франції. Система залякування як не-війни, контроль за озброєнням, діалог у мирний час, досить цікавий за суттю. Але він не був вільним від політичних впливів, оскільки «розрядка» була його продуктом, — пригадаємо слова Канта: «Патологічно вимушена угода задля стабілізації суспільства може перетворитися на моральне ціле»! — вся ця система (Томас Шеллінг опрацьовував її теорію), гра з ненульовою сумою, суміш кооперації та конфлікту, все це розпадається на шматки з розпадом Радянського Союзу. Сьогодні вже немає логіки та правил гри. Ядерна проблема невід'ємна від поширення класичних ракет і громадянських війн, від того, на кого перетворюються російські вчені та ядерні гонки між Індією й Пакістаном, або між Ізраїлем та арабськими країнами. Існує можливість відновити острівці певної рівноваги і певної раціональності, але сценарії ядерного тероризму виринають знову — пригадайте шантаж президента Чечні щодо Бориса Єльцина. Теперішній світ характеризується тим, що все раціональне є частковим і поставленим під запитання різноманітними факторами. Доктрина залякування збігалася, між іншим, з громадянським характером наших суспільств: була невидима рука, абстрактний механізм якої дбав про нашу безпеку, і поз-

бавляв нас цього клопоту. Але сьогодні ядерна зброя не може розглядатися окремо, вона безумовно пов'язана з усім іншим.

— Чи нема оптичної омани у розгляді цього ядерного періоду? Адже впродовж усього цього періоду залякуванням були колоніальні війни, конфлікти, такі як індо-пакістанський конфлікт. Що нового постає нині для нас, так це імпорт до Європи таких форм конфлікту, що продовжували точитися в інших регіонах світу, тих, які не були інтегровані до цієї біполярної логіки. Таким чином, не варто робити надто західною історію ХХ століття. Все, що ми бачимо сьогодні, чи не є воно до певної міри закінченням збочення, до певної міри відкиданням світом впливу Заходу?

— Я давно про це думаю. Я весь час протиставляв теорії «миру, що поділяє», яка виходила з розподілу Європи та ядерної рівноваги, ідею, що цей біполярний мир не пасує третьому світу, і що, з іншого боку, цей мир становить для самої Європи тільки один із вимірів реальності. Але це не означає, що мир у Європі тримався на війні, що спустошувала інші континенти. Колись на вустах була теза, що наддержави не можуть більше прямо та відкрито вести війни, і ведуть їх через посередників у третьому світі. Я весь час вважав це твердження перебільшеним і неповним. Але в самій Європі ядерна рівновага насправді спричинила збурення суспільств, що скінчилось вибухом. І моєю проблематикою протягом двадцяти років було вивчення підсвідомого перетворення, інколи вибухового — як у 1968 або в 1981 роках — суспільств у Європі у протиставленні до жорсткості біполярної системи.

Сьогодні вода зірвала греблю системи. І є два способи уникнути впливу західного та європейського світу. Перший — це нове домінування Азії. І в економічному плані, як принаймні про це думають американці, і у військовому, з повторним озброєнням Японії та Китаю, в умовах, коли цим країнам більше не загрожують росіяни. Все це у перспективі їхніх претензій на гегемонію в регіоні, яку можна порівняти з претензіями Європи у класичні століття. Другий спосіб — відновлення того типу конфлікту в Європі, який вже вважали перейденим; і можливо, саме тому я наполягав на втручанні в справи Югославії, що цей конфлікт здавався мені тестом на правила гри в Європі: якщо Європа дозволяє Мілошевичу те, в чому вона відмовила Саддаму Хусейну, де ж тоді правило?

Чи має місце фундаментальна трансформація наших суспільств, «історичний сюрприз», який призводить до того, що війна стає не-

мислимою і ми більше не можемо собі уявити, як мобілізувати сили для Сараєво, тому що не здатні вже мобілізуватися для будь чого. Або це перехідна фаза, коли під натиском хвиль біженців Європа захлидеться в агресивних ксенофобних реакціях? Щодо мене, то я можу припустити можливість, коли насильство зірветься з ланцюгу, бо я вірю у механізм «козла відпущення», описаний Рене Жираром, і водночас я переконаний, що певна форма міждержавних війн між західними сусідами відійшла в минуле.

— Я вважаю, що радикальна зміна у витлумаченні війн — це не тільки те, що наші суспільства перейшли від культу героя чи війни до культу особистого щастя, але й те, що більше, ніж раніше, є очевидними наслідки війни. Існує телебачення.

— Дійсно, був момент, коли відкриття сербських таборів викликало рух солідарності у Франції: нестерпно бачити страждання ближнього, це відчуття, описане Руссо. Але згодом відбувається переключення. Замість того, аби спробувати змінити ситуацію, вмикають інший канал.

— Засоби масової інформації, можливо, призводять до ефекту, протилежного «загостренню почуттів». Насильство, що постійно присутнє у фільмах, інформаційні передачі, які щодня показують самі лише катастрофи і навіть смерть у прямому ефірі, призводять до певного ступеня нечутливості, до очерствіння. У той же час у США факт смерті десяти американських солдат, які гинуть в автомобільній катастрофі у Кувейті, сприймається як драма, що загрожує американській присутності у цій країні.

— У американців дійсно є свого роду загострена чутливість до «мертвих американців». У Стенлі Хофмана була гарна формула відносно цього: «Треба говорити не про недоторканість невоюючих, а про недоторканість воюючих американців». Сьогодні війна не розпочнеться, якщо немає абсолютної впевненості, що солдати не загинуть.

— Навіть якщо правда, що ми не воюємо один з одним, не воюємо навіть на чужій території, і якщо внаслідок цього наші армії мають воєнний бюджет, якого ледве вистачає на мирне існування, і якщо водночас навколо нас міжнародна злочинність щораз більше зростає, то як довго ми зможемо проіснувати, уникаючи цього насильства на периферії? А якщо ми повинні йому протистояти, як же нам поводитися в цій новій ситуації? А якщо

міжнародне оточення стає загрозливим, чи не зміниться у нашій демократії те, що можна відкласти «на кращі часи»?

— Я бачу в цьому підстави для особливого занепокоєння. Сценарій, за яким такий конфлікт, як югославський, привів би нас до світової війни або навіть до загальноєвропейської, мені здається неможливим. Натомість мені здається, що в природі людини є потенціали, що перебувають у притлумленому стані в людини економічної та осібної. Але вони можуть вивільнитись, і цілком вірогідно, що у відмінній від міждержавної війни формі. Наприклад, сьогодні ми досягли згоди щодо закриття кордонів — подивіться на Шенгенські угоди, — щоб скинути в море boat people (людей у човнах), албанців, а тим більше арабів. Однак з огляду на існуючий рівень взаємопроникнення, чи може здійснюватись така політика без очерствіння нашого суспільства зсередини? В роки холодної війни серед лівих і деяких американців були певні побоювання, що великі військові бюджети задля протистояння радянському тоталітаризму змусять нас втратити наші життєві підвалини і стати «державами-гарнізонами». Отже, мене вражає той факт, що західні держави могли дійсно стільки витратити на озброєння і залишатись при тому громадянськими суспільствами з дуже незначним військовим збудженням, не втрачаючи при цьому антикомунізм, який здійснювався тільки всередині країни, як, наприклад, у випадку маккартизму. Якщо ми захищаємося від міграцій зі Сходу та Півдня, то чи будемо ми здатні на таку ж стриманість? Навряд чи, адже, перефразуючи Євангеліє, серед нас завжди будуть чужоземці.

Друга причина для занепокоєння: розповсюдження та неконтрольованість ядерної зброї, що становить величезну небезпеку для миру в світі.

На мій погляд, загроза походить від внутрішніх чинників, розпаду суспільного ладу, і призводить до сподівань, пов'язаних із сильною людиною, міфу, якоїсь суміші примітивних почуттів та сучасних технологій, але що я про це знаю? Інша точка зору, так звана точка зору Real politic виходить із того, що розподіл світу регіональними лідерами може відбутися поза західною сферою. Ліберальні демократії дозволяють цим лідерам домінувати, якщо вони певним чином збережуть лад, як Сирія в Ливані, Росія в Грузії і навіть Сербія стосовно югославських республік — така точка зору Франсуа Міттерана. Чи це буде світ, поділений на маленькі регіональні сфери із сильними особистостями, які керуватимуть кожною з цих сфер, світ, що тримається на силі? Чи не постануть конфлікти між державами, такими

як, наприклад, Японія та Китай? Чи не доведеться нам до них втручатися? Чи здатні ми мати наш, захищений митними або поліцейськими бар'єрами, буржуазний острів? Чи можемо ми не дивитися на страждання планети по телебаченню, відмовляти біженцям і дозволяти цілому світові навколо нас вбивати одне одного? Така перспектива мені здається неприйнятною, але водночас я не можу показати, яким чином ми могли б перейти від невтручання, що превалює дотепер, до «інфікації», яка, можливо, привела б нас до відповідального ставлення до світу.

— Якщо Росія відновить свою імперію з нашого благословення, чи не опиниться Європа в досить короткий час знову перед проблемою встановлення рівноваги та захисту від цієї нової або відновленої загрози?

— Це класична проблема з теорії міжнародних відносин: чи загрожувала царська Росія Європі до тієї ж міри, що й Росія комуністична? Теза Бешлера полягає в тому, що коли б не сталось 1917 року, Росія була б могутнішою і небезпечнішою для Європи. Як на мене, то моя ідея скоріше протилежна. Мені здається, що можна було б співіснувати з цією великою Державою. І що глибинна причина необхідності чинити опір комунізмові, який, до речі, завалився сам по собі, це те, що він містив потенційну всесвітню загрозу, і, крім того, була загроза і зсередини — від Комуністичної партії, п'ятої колони.

А сьогодні чи може Росія, яка вже більше не комуністична, Росія суто військова і реакційна, становити загрозу? Чи може Захід спокійно жити в своєму добробуті, коли його оточують кілька імперій більш войовничіших, ніж він сам? Мені здається, що є великі всесвітні тенденції, на кшталт бажання споживати, які охоплюють самих росіян і не спонукають до зовнішньої війни. Або може, навпаки, апетит приходить під час їжі, і ці країни не вдовольняться бажанням бути регіональними імперіями — те, що Захід, після всього, дозволив би їм залюбки, — і що вони неодмінно відновлять глобальні амбіції до такої міри, що доведеться все починати спочатку? Ніхто цього не знає.

— Історично кожна нація інтерпретувала себе як одну з версій загального, і переважно як найкращу, включно з Росією, котра в комунізмі мала свій універсалізм, як США знайшли його в демократії. Чи не веде певним чином і трохи парадоксально крах національної ідеї до зникнення водночас ідеї універсальності, котра зорієнтовувала світ? Насправді, є однорідність світу, в тому

сенсі, що зараз існує «планетарне село», але водночас постає дефіцит універсального бачення, оскільки залишилася легітимність суто індивідуалістична та суто економічна. Чи бачите ви появу обрисів нових універсалій?

— На Заході є течії, на зразок екологічної, які прагнуть замінити собою політику, — дивіться «Принцип відповідальності» Ганса Йонаса: головне — це залишити населену планету нашим нащадкам. Є також гуманізм, «безмежність», котра протиставляє, передусім ідеологіям, пряме втручання там, де є страждання в світі. Але справжніх універсалій не спостерігається. Ось саме там дійсно і постає проблема «нація-Європа», і моя точка зору з цього питання змінювалась. Оскільки ідея Європи набула реальних обрисів після війни, здавалося, що національна Держава водночас надто близько і надто далеко. Будівничі об'єднаної Європи, такі як Монне, вважали за необхідне примножувати рівні політичної організації: з регіональним рівнем під Державою і наднаціональним рівнем зверху. Це вже був неквапливий підхід Держави, а не Нації до універсалій. Сьогодні безперечним є те, що нація хвора, а Європа й поготів. Європейський союз не зміг стати ближчим громадянинові й привести до появи нових універсалій.

— Політична філософія весь час зосереджувалася на проблемах миру, справедливості, легітимності всередині політичного організму. Їй весь час було найважче думати про відносини між народами. А чи не позначає кінець ХХ століття кінець цієї дихотомії, і хіба ми не входимо до світу, де зовнішні проблеми є внутрішніми і навпаки?

— Так, але ця дихотомія щезає не тільки тому, що цього бажали ліберали від Канта до Монне, тобто що міжнародні відносини будуть підпорядковуватися закону, стануть мирними та виходитимуть з економічних інтересів (як це має місце всередині держави). Це відбувається тому, що внутрішній устрій та внутрішні відносини як такі розвалюються, бо спираються на хитку рівновагу та насильство. Я вважаю, що в дихотомії, яка царювала дотепер, дійсно є «сліпа точка» політичної думки.

— Філософії та історії містять у собі дану проблему міжнародних відносин, оскільки, принаймні, вони пропонують перспективу з даного приводу: так Гегель показує становлення держав-націй на основі принципів Французької революції як кінцеву формулу, а Кант проголошує вселенське право.

Все те, що відбулося у певну епоху, свідчило подеколи про правоту і Канта і Гегеля, або радше то першого, то другого. Чи виправдовує нинішня ситуація Гегеля і Канта, як наполягає Фукуяма, чи, можливо, нові явища анархії ставлять під сумнів все те, що було імпліцитною філософією історії наших суспільств?

— Щодо мене, то я не стверджую, що знаю філософію історії, я радше спостерігаю та описую події, і бачу, що оптимістичні філософії XVII та XIX століть видаються застарілими з огляду на дві світові війни і дві тоталітарні системи. І тому разом із царюванням певного мирного та економічного духу у наших суспільствах і занепадом абсолютистських ідеологій Кант з Дойлем та Гегель із Фукуямою знову набрали сили. Від часу подій у Югославії я особисто менше цікавлюся Кантом, Гегелем, правами людини і правовою державою. Скоріше мене приваблюють Руссо і Ніцше з їхнім протиставленням «співчуття — гін до влади», або Макіавеллі, Гоббс та Локк з їхніми концепціями слави, безпеки, процвітання.

Я можу окреслити мій шлях до праці американського філософа Кеннета Вольца, який здійснив спробу розглянути різні політичні філософії у перспективі війни та миру. Як відомо, він розрізняє три напрями або «образи»: природа людини, природа певних політичних режимів, структура міжнародного середовища.

Щодо мене, я прямував скоріше зворотним шляхом: я цікавився у 60-х роках стратегією, дипломатією, рівновагою озброєнь. Після 1968 року та Празької весни я зрозумів, що мали місце несподівані соціальні заворушення, і я став уважніше придивлятися до еволюції західних та комуністичних суспільств та її міжнародних наслідків. Тепер перед обличчям югославського конфлікту мене скоріш цікавить антропологічна проблематика, проблема людських пристрастей, історії суб'єкта, за висловом Марселя Гоше. І головне питання: що придушує усі зміни, що, на мою думку, позначились на людській особистості, насамперед спричиняє послаблення «тимоса» (грецьк. — гнівлива властивість душі) і посилення приватного інтересу в сучасній людині. Таким чином, я повертаюсь сьогодні до «першого» образу», при тому що основним питанням залишається питання зв'язку між особою, суспільством та міжнародним середовищем. Від філософії та міжнародної політики я якимось колом знову приходжу до філософії та устрою душі.